

Az előadás folyamán a nézők valamennyire mégis kezdtek mint nézők csoportba rendeződni. Közös passzivitásuk és helyzetük védekezést szült, és ebből kezdett közöttük közösség kialakulni. A „jóslási” jelenet azonban széttörti ezt a folyamatot. Újra megerősíti az egyéni viszonyokat, sőt nyilvánvalóvá teszi őket, és az egyéni kapcsolat szerinti passzivitáson belül teszi csak aktívvá a nézőt. Aktivitása csak rá magára vonatkozik, mégpedig a közte és a Georges Baal közti kapcsolat alapján. Ettől kezdve a játék már ebben a keretben folyhat végig: személyes és egyéni marad, ami közös, és ezért aztán az utolsó részben minden néző magára marad. G. Baal mind távolabb kerül a nézőtől, mind elvontabb személlyé válik – visszaül az asztalhoz, könyvben lapoz, olvas. Aztán a zárószöveg megismétli a nyitót. És amikor mindenki magára marad, mindenki önmagába fordul, akkor Georges Baal már csak némán eszik, iszik. Nincs köze hozzánk, magunkra hagyott – de mindenki ott maradt egy hangulat, és ott maradt valami Artaud szelleméből.

Az egész előadás végeredményben az érzelmi-teszt közvetlen megvalósulásában történik. De a testi-érzelmi valóság

■ JEGYZETEK

1. Igazából „Atelier de Recherche Théâtrale” – „Színházkutató Műhely” vagy „Kutató Színház Műhely”, a név nem titkolja Grotowski és Peter Brook hatását (G. B. megj.)
2. Elvállalni vagy felvállalni saját testét. (G. B. megj.)
3. Saját testét élni. (G. B. megj.)
4. Antonin Artaud: *Correspondance de la momie, az Ombilic des Limbes* című kötet anyagából. (G. B. megj.)
5. Minden írás disznóság. (G. B. megj.)

EGY POLGÁRTÁRS JEGYZETEL...

■ A filozófusoknak, akár a könyveknek, megvan a saját sorsuk. Az epheszoszi Héraikleitoszt, így beszéltek, nem kedvelték a polgártársai. Gőgösnek, sőt, ami lehet, hogy egy filozófus számára már-már dicséret, *mindenkínél* gőgösebbnek tartották. Ezen túl embergyűlölőnek, s hozzá még homályos beszédűnek is (*ainiktész*), aki csupa olyasmiről fecseg, amit ők nem értenek. Olyan folyóról, melybe nem léphetünk kétszer – ugyan, miért is nem? –, olyan kozmoszról, amely mértékre fellob-

csak két személy kapcsolatában válik közössé. Ehhez viszonyítva a csoportos előadások sokkal kevésbé hoznak létre közös valóságot. Nehéz elgondolni, hogyan lenne ez is lehetséges – és a művészetben nincs is értelme a lehetőség fogalmának.

Az előadás jóval több, mint kísérlet az egyéni játéknál, a csoportosnál viszont nagyon is megmarad kísérletnek.

És az egész játék más is, mint csupán színház, kísérletként akár pszichoterápiának is lehetne nevezni. Mert a belső feszültségek és ellentétek könnyebben áttörnek a gátlások falait szavak és szavá tétel nélkül, könnyebben, mint beszéd, mint megfogalmazás által. Könnyebb így oldást megindítani. De ezeknél a csoportos formák olyan közöst teremtenek, amely az egész csoport minden tagját egyféléképpen foglalja magába. Ebben az egységben különálló nézőknek nincsen helyük.

Végeredményben tehát a nézők és a játzó csoport viszonya az, amiben a kísérlet leginkább nyitott marad, lehet ebből színház, és lehet művészet. Most még kísérlet, és ezt mutatja a közönség felelős válasza is. De az, hogy a közönség egy része így is közös kapcsolatba kerül a csoporttal az előadás során, az – ebben a helyzetben – siker.

banó és mértékre kialvó tűz. Mikor tehéntrágyába fulladva végezte, a derék epheszoszi polgárok bizonyára úgy érezték, filozófusi életéhez méltó halált halt. Plótinosz megvetette a tisztos polgárok legtöbbször által kedvelt szép ruhákat, Spinoza, bár lehetett volna fejedelmek házi bölcse, mégis lencsék csiszolásából tartotta el magát. Kant soha nem hagyta el Königsberget, Heidegger se igen szeretett messzebb utazni Freiburgból, mint a hegyoldalba ragasztott kis fekete-erdői fa-

kunyhójáig, Wittgenstein pedig egyetlen tollvonással lemondott élethosszig nyugodt életet biztosító örökségéről. A filozófus, még ha nem is igazi örült, az átlag *politész* szemével nézve mindig bolond. Munkája, sőt élete a *politész* szemszögéből nézve haszontalan. Miközben, mint Thalész, a csillagokat vizsgálja, környezete nagy mulatságára beleesik az első, előtte, ki tudja, tréfából-e vagy gonoszságból ásott gödörbe. A nyugati kultúra egyik mélyeséges mély paradoxona, hogy ezt a bolondot mégis *sophosznak*, vagyis bölcsnek hívjuk.

Lehet, hogy azért, mert bár a filozófus *egyetlen* életet él, abban az egyben mindig benne van a másik, a *politész* által élt és az annak mércéje szerint értékesnek ítélt életnek a lehetősége is. A gödörbe pottyant Thalész a csillagok állásából következtette ki, hogy sok rossz év után Milétozban gazdag olajbogyótermés várható. Olcsón kibérelte hát a környék összes olajsajtólóját, amit aztán polgártársai a bőséges termés bekövetkeztével tisztes summáért béreltek vissza tőle. Ezzel a kaján tréfával bizonyította, hogy a filozófus az őt megítélő polgár világában is otthon lehet. Ha pedig még sincs otthon, az a saját döntése, melyet a csillagok látásában kevésbé járatosaknak is illene tiszteletben tartani. Mindezt gyaníthatóan azért tehetta meg, mert a *sophosz*-bolond látása a szó legszorosabb értelmében *szünopszisz*, azaz a két világ egyidejű szemlélete.

Ennek a *szünopszisz*nek sajátos kelet-közép-európai változata az, amikor a filozófus kezéből a történelem kiveszi a döntés lehetőségét. Nem azért, hogy tehermentesítse. Ellenkezőleg: erkölcsi kényszerként akasztja nyakába mindkét világ egyidejű szemléletének a filozófiát megvető kispolgár gúnyos kuncogásától sokkal nehezebb súlyát. Szívét, lelkét, értelmét Németh László – Fábíán Ernő által is idézett – szép kifejezésével „üllő és kalapács” közé szorítja. E szorítást a 20. században csak kevés filozófiai életmű bírta ki a világnak ezen a felénk eső fertályán. A magyar filozófia elmúlt szűk másfél századának története tele van gigantikus rommezőket formázó életműtorzókkal. Somló Bódog, Böhm Károly, Bartók György, Tavaszgy Sándor, sőt még a két nyelven is alkotó Brandenstein Béla munkássága is többé vagy kevésbé beváltatlan ígervényünk maradt az európai fi-

lozófia felé. A Rickert szárnyai alól kiröppenő Lukács György pedig, jól tudjuk, menetközben alaposan átírta a váltót.

Fábíán Ernő egész életműve nem egyszerűen szorításban, hanem – ne szépítsük – szorongatásban keletkezett. Szellemi műhelye cellájának falait szélesebb európai értelemben az újkori politika hideg pragmatizmusa jelölte ki. Azé a gyakorlatiasságé, melynek „fontosabb a pillanatnyi siker, a dobra vert, látszateltető eredmény, a hatalmi csoportosulás önvédelme a körülmények ésszerű alakításánál. Erre hívja segítségül a szavak zsarnokságát, a megtevesztés agyafúrt eszközeit, a látszatokkal való manipulálást.”¹ A műhely falai azonban a másik irányban, saját hazáját tekintve is zártak. Élete meghatározó részét a kommunista uralom alatt álló Romániában élte le. Egy olyan hatalmi rendszer alattvalójává nyomorított szellemi és egzisztenciális állapotban, mely nemcsak a területén élő nemzetiségek rakoncátlanjait, hanem saját szabadgondolkodóit is zaklatásokkal, lehallgatásokkal és – egyfajta sajátosan romániai *Endlösung* révén – a Duna deltájának mocsaraiba való száműzetéssel igyekezett a szürke munkatáborra rothasztott ország politikai és szellemi falai között kordában tartani.

Nem tudom, hogy a fizikában így van-e, de a szellem világában sokszor látam: a mikronnyira zsugorított térben a megnövelt nyomás hatására az ember elveszítheti tájékozódóképességét. Kitörne, de a ránehezedő nyomás akkora, hogy nem érzékeli önmaga és a tér közti különbséget. Megszűnik önálló szellem lenni, a külső erő beleprésseli, már-már belecseppfolyósítja a környezetébe. A létezésnek és nemléte nek ezen a minden szilárd támpontot nélkülöző végső határán az irányok legtöbbször számára már elveszítik jelentésüket. Az intellektus egyik ritka nemes fajtájának azonban – ámde csakis annak – tragikus-paradox módon a javát szolgálja még a másokat elpusztító nyomás is. Az irányok eltűnése számára nem felszámolja, hanem újratervezi a körülötte lévő szellemi teret. A kitörés befelé építkezés lesz. Fábíán Ernő így időben visszafelé, a magyar történelem, irodalom, politikai gondolkodás, eszmetörténet múltja felől építkezve kereste és találta meg, ha jól sejtem, legkésőbb az 1970-es évektől kezdve, a nemzeti önazonosság-
nak azt a parazsát, amely még a legégyvi-

rágosabb politikai zimankóban is melengeti a köré óvakodókat. Madáchról írt, igaz, jó ideig kiadatlan monográfiát, Apáczairól, Eötvös Józsefről jelentek meg könyvei, a Magyarországon akkortájt inkább tiltott, semmint túrt, újabban viszont szellemi szarkofágba suvasztott Szabó Dezsőről publikált (1979-ben!) az író recepciótörténetét új sínekre állító cikket a *Korunkban*. S persze ott van számtalan formában – hogy is ne lenne? – az életművet hol igazodási pontként, hol vitapartnerként végigkísérő Németh László is lépten-nyomon.

Ez a különös, minden normális nyugat-európai kultúrában felnőtt írástudó számára elképzelhetetlen vagy legfeljebb Kafka éber rémálmait idéző szellemi kibefelé építkezés nemcsak világnézetét, hanem társadalmi szerepét is alakította. Filozófus volt, kritikus, esszéista, gyakorló pedagógus, iskolavezető, később, a kommunista rendszer összeomlása után – ha, mint naplója mutatja, olykor kétségekkel is – még közszereplést is vállalt. A sors, hogy erdélyi magyarnak született, feladattá vált számára, csak úgy mint az onnan jövő legjobbaknak, Apáczaitól Lőrincz Csabáig. Nem a sajátosan „erdélyi néplélek” megkeresése és felmutatása útján indult el, azaz nem egyfajta, valahol a politika felett lebegő metafizikus, szellemi transzszilvanizmus felé törekedett. Kétséget kizáró módon a nehezebb, a gondolkodó számára is sokkal terhesebb, hiszen a politikum szférájával közvetlenebbül érintkező utat választotta. Politikai filozófiájának kulcskérdése az volt, hogy az azonosság-tudat hogyan és legfőbbképpen milyen közösséggé szervezheti a társadalom részeként, ámbar kétségkívül sajátos minőséggel rendelkező részeként felfogott nemzetiséget. A szó szoros értelmében gyakorlati politikai filozófiát művelt, olyat, melyről az e műfajban vezetőnek számító angolszász világ légkondicionált előadótermeinek hívószóiban nyilvánosan elmélkedő kollégái álmodni sem álmodhattak. Igaz, cserébe életüket sem kellett elkerülhetetlenül rálökniük a politika rulettasztalára. Így aztán nemcsak sorsa vált feladattá, hanem az a körülmény, hogy feladatát itt, Kelet-Közép-Európában kellett teljesítenie, döntően meghatározta sorsát is. Ennek a meghatározottságnak legszemélyesebb dokumentumai a naplójegyzetek.

Amikor nemzeti önazonosságunk megfogalmazásának jószerivel egyetlen eszköze elődeink vezérszavakkal választása, mindig ott sündörög körülöttünk a nemzeti fölfuvalkodottság veszélye. Számos kelet-közép-európai gondolkodó, író és politikus példája győz meg erről minket. Elég, ha csak az utolsó nagyjából két évszázad történelmében tallózunk. Első pillanatban nehéz számot vetni azzal a jelenséggel, hogy Fábian Ernőt miért is nem érintette meg ennek a veszélynek még a szele sem. Az esszéíró szabadságával visszaélve mondom: egy jövőbeli, az életművet egészében áttekintő monográfia szerzőjének helyében én a szerző gondolkodói attitűdjében keresném a választ. Fábian Ernő tud valamit, amit számos, még a világ boldogabbnak hitt tájékán élő gondolkodó kortársa sem: azt, hogy az egészséges nemzettudat legpusztítóbb kórokozója a múlt misztifikálása. A filozófus Fábian Ernő ebből a felismerésből kiindulva szinte minden lényeges ponton ellenőrzi a kritikust, az esszéistát, a publicistát. Politikai gondolkodóként éppoly kíméletlen rombolója a mítoszoknak, mint amilyen hívósen ítéli meg esztétaként a szívéhez közel álló Madách életművének gyengébb darabjait. Nemcsak tájékozódási pontokat jelöl ki, hanem egyszersmind kíméletlenül le is számol az ekként kezelt nemzeti nagyságok illúzióival. Így van ez a Széchenyi-tanulmányban is, de még sokkal inkább látszik Németh László esetében, akinek a Duna menti népek „tejtetvérségét” hirdető 1932-es koncepciójával szembeni polémia nyílt és keserű formában köszön vissza a *Napló*ban éppúgy, mint szelídebben, hiszen a nyilvánosságnak szánt, e témának szentelt *A modell lehetőségei* című tanulmányban.²

A műfaj megengedi, így bevallom: Fábian Ernő hozzám legközelebb eső filozófiai munkája a Madách-monográfia.³ Itt fekszik az asztalomon. Nem saját, az egyik budapesti könyvtárból való kölcsönpéldány. Hányatott könyv, viseltes sorsú minden értelemben. Ha jól számolom, jó egy évtizedig feküdt a fiókban, ami még a Horatius által kívánatosnak tartott, de kétségtelen költői túlzással előírt kilenc évnél is hosszabb idő. Ne feledjük: a ráérős római esztétikai és nem politikai okok miatt tartotta kívánatosnak a kéziratok hosszú pihentetését. Kényelmes, de ezúttal egyoldalú és önfelmentő

megoldás lenne a hosszú lappangást kizárólag az amúgy példás buzgalommal működő román cenzúra nyakába varrni. Fábíán Ernő maga írja a könyv előszavában, hogy a romániai kiadás meghiúsulása után fordulhatott volna magyar kiadóhoz is. Ámde nem tette, mert úgy gondolta, hogy a szemben álló szakértáborok küzdelmében figyelemre méltó hagyományokkal rendelkező magyarországi szellemi életben, lévén kívülálló, könyve úgyszólamint fennakadt volna az „urambátyámos” mentalitás hálóján.

A megjelenés után eltelt jó évtizednyi idő is megtette a magáét a hozzám eljutott példányon. Több kéz nyomát viseli magán. A piros golyóstollal dolgozó olvasót az életrajzi adatokon túl főképpen a *Tragédia* érdekelte. Szinte minden ide vonatkozó sort aláhúz. A könyv elején még pedánsan, vonalzóval, később – talán a kölcsönzési határidő lejártának közeledtével – már csak kézzel, gyakran – mit is tagadjuk? – girbén-gurbán. Az ágyban olvasó, érettségire vagy szakdolgozatra készülő, az anyag elsajátíthatatlanságát világosan felmérő hallgató képe rémlik fel előttem bejegyzéseit nézve. A másik kéz intelligens nő írással főként széljegyzeteket készít. Némelykor az előző olvasó megjegyzéseit glosszázza. Általában kicsit tompa hegyű ceruzával, de szinte mindig okosan és pedánsan dolgozik. Kapcsos zárójellel foglalta össze, amit fontosnak tart a szövegből, szakszerű megjegyzéseket tesz a Hegel történetfilozófiájának és Madách világnézetének összefüggéseit tárgyaló részekhez, általában is inkább a filozófiai vonatkozások érdeklik, látszik, hogy iskolázott ebben. Az életrajzi adatok esetében legtöbbször megelégszik azzal, hogy néhány oldalanként pontokba szedve összefoglalja őket a margón, olykor két-három felkiáltójellel hangsúlyozva tragédiának minősíti őket. Ha lehunyom a szemem, valósággal látom, ahogy elszántan rája át magát a legnehezebb részekben is. Ha megkérdezne valaki, őt kutatóként azonosítanám.

A könyv, bármit is gondoljunk a könyvtári könyvekben a sorok közé és mellé jegyzetelőről, különös, kelet-közép-európai példája annak, amit a tudás-szociológusok saját tolvajnyelvükön tudástranszfernek szoktak nevezni. Tíz év íróasztali magányból szabadulva legalább két, egymást valószínűleg nem is ismerő, de egymástól olvasói szándékában látha-

tóan nagyon különböző ember keze nyomát viseli. Ezek egyike olykor értelmezi, máskor korrigálja korábbi olvasótársa megjegyzéseit. Én meg, ha kedvem és a kölcsönzési határidő engedi, akár mindkettőjükével megtehetem ugyanezt. *Glossare glossarum glossas*. A glosszák glosszálásának glosszálása. A jogtörténészek úgy tartják, hogy az európai jogrendszert sok tekintetben máig meghatározó római jog kódexei is így nyerték el végső formájukat: nemzedékek adták át lapszéli jegyzetek formában az utánuk jövőknek mindazt, amit fontosnak vagy éppen érthetetlennek tartottak a Justinianus tudósai által sok száz évvel korábban lejegyzett alapszövegben. Alighanem valami ilyesmi és nem a példányszám a kelet-közép-európai sikerkönyv kritériuma. És ez lenne a kulturális folyamatosság is.

A Madách-könyv legmélyebb titka azonban mégsem ebben, magához a textushoz képest mégiscsak külső körülményben rejlik. Még csak nem is abban az egész könyvet átható, a legjobb erdélyi magyar szellemekben sokkal inkább, mint bennünk, a határ innenső oldalán élőkhöz meglévő hívős szellemi és nyelvi eleganciában, amivel a szerző Erdélyi Jánostól kezdve Jean-Paul Sartre-on át Lukács Györgyig mindenkiel vitázik Madáchért, Madáchról és Madách ürügyén. A könyv igazi titka: maga a koncepció. Az a természetesség, amivel Fábíán Ernő felveti az idegen nyelvre szinte lefordíthatatlan, így sajátosan és sajnálatosan alighanem örök időkre kizárólag magyarnak maradó Madách és a kortárs európai filozófia kapcsolatát. Ennek a problémának a végiggondolásában nem ismer semmilyen kompromisszumot. Ennek köszönhető a könyv lenyűgöző koherenciája: egyszerre és összekapcsolódva veti fel a szerző munkásságának két fontos vonulatát: az eszmetörténet és a nemzeti önismeret problémáját. Nem áll meg a félig-meddig köztudott tényeknél, például Madách hegeli filozófiához fűződő kapcsolatának felemlegetésénél. Ezen a csapáson visszafelé haladva kimutatja, hogy a *Tragédia* történetfilozófiai koncepciója jószerivel érthetetlen a kantianus morálfilozófia posztulátumainak, illetve kategorikus imperatívuszának előfeltételezése nélkül. Másfelől, Madách korának közelmúltját tekintve, ez a történetfilozófia a szabadságesszme és a mindenre megoldásul kínált forradalom egyfajta kriti-

kajaként is felfogható. Valószínűleg a Madách-kutatás történetében először számol be dokumentált módon a belga statisztikus, Adolphe Quetelet Madáchra gyakorolt hatásáról, ugyanakkor olyan megcsontosodott közhelyeket vizsgál felül, mint a Fouriére–Madách viszony.

A könyv alighanem legfontosabb fejezete a harmadik, az *Összefüggések* címet viselő. A szerző gondolkodói fantáziája – mert szemben minden híreszteléssel még a filozófusnak is szüksége van a képzeletére – itt Alsósztrégovától indulva az egybeesések és elkülönbözések végtelen világáig kalandozik. Baudelaire, Flaubert, Goethe, Heine, Dosztojevszkij, Nietzsche, Schopenhauer, egy-egy villanás erejéig Heidegger, sőt Ádám személyiségét elemezve még Joyce *Finnegan's Wake*-je is felbukkan Madách kapcsán. A *poème d'humanité* értelmezője nem adja alább: a kortárs európai és – egy-egy villámcsapásnyi időre – a modern irodalom és filozófia, illetve Madách gondolkodásának kapcsolatát szeretné felleltározni. Egyre nagyobb és nagyobb koncentrikus körökben vezeti olvasóját a kortárs, olykor a modern európai filozófia és irodalomtörténet útvesztőiben. Rokonszenves módon egy pillanatra sem enged el kezünket, és a legmerészebb képzetársítástól is visszavezet minket kiindulópontjához, Madáchhoz. Nemcsak a háttérben kirajzolódó műveltség lenyűgöző, hanem a vele ritkán párosuló gondolkodói követelékenység is.

Képzeljük el a jelenetet: a modern európai filozófia és irodalom nagyjai kizárólag a *politészek* világában félszegen mozgó *szophoszokra* jellemző tétova sorokban vonulnak a kovásznai dolgozószoba felé. Hegel megy elől, mert ő saját kora porosz államában is szeretett elől járni. Utána Kant, aki tétován nézeget ide-oda: ő meg éppenséggel azt nem szokta meg, hogy elhagyja Königsberget. Nem nagyon érti, hogy most meg mit keres itt. Valami érthetetlen nyelven író költőről beszéltek neki, meg egy kovásznai tanáreberről, aki könyvet írt róla, és most erről kellene elbeszélgetniük. Mellette Baudelaire. Lehet, hogy egy kicsit még most is kaptos a tegnapi abszinttól, de az is lehet, hogy csak nemrég kelt ki egy párizsi utcalány ágyából. Flaubert a maga precíz, orvosi kimértségével, távolságtartóan követi. Nem szeretné azt a látszatot kelteni, hogy azonos nációhoz tartozik a rossz életű po-

étával. Kicsit odébb Nietzsche ballag. Thuküdidészt olvas görögül, mert mégis ez lenne a tanult szakmája. Fordítaná is rögtön fejből, szabatosan, de ha körülnéz, látja, hogy senki sem kíváncsi rá. Így, a torinói lóval hamarosan elhülesülő esete előtt néhány hónappal nem kellemes társaság már. Választottan magányos, és ezt tudja is magáról. Olykor morgolódik. Igaz, hogy az erdélyi hegyek egy-egy magaslatlaltól távolról Sils-Mariára emlékeztetik, de ő sem igen érti, mit keres a világnak ezen a táján. Jobban szeret az olasz kofákkal a délszaki fűszerekről elbeszélgetni, mint a filozófusokkal a világ másféle zöldségeiről. Még a mögötte baktató Lukácsot sem vonja felelősségre, hogy miket írt össze róla *Az ész trónfosztásában*. Mert természetesen ott jön mögötte, hajlott háttal, kezében bottal, szájából lógó szivarral Lukács is. Baktat sztoikus (vagy cinikus?) nyugalommal. Ő nem zúgolódik. Budapesttől Heidelbergig és Bécsig, Berlinton Moszkváig és Snagovig sokfelé megfordult már. Önszántából, kényszerből vagy pártutasításra. Most éppen Kovásznára veti a sorsa. Ennyi tapasztalattal a háta mögött ezen már nem érdemes fennakadni. A maga egyedi, a nyelvtani szabályokat rugalmasan kezelő, ámde parttalanul áradó franciaságával vitatkozik Sartre-ral Heideggerről, aki majd egy kicsit később érkezik, mert Kovászna és a schwarzwaldi favágókunyhó között nincs közvetlen buszjárat. És ott botorkál Joyce is, szódásüvegnyi vastag lencsés szemüvege alig-alig segíti az erdélyi kaptatókon. Az egyenletesebb dublini és párizsi utcákhoz szokott, nem ezekhez a furcsa, fanyar illatú erdélyi magaslatokhoz. Jönnek, jönnek és jönnek. Hosszú, filosz-félszepségű sorokban.

Mindegyiknek jó oka lenne távol maradni a világnak ettől a különös, nyomasztó történelmü, eldugott zugától – és mégis ide tartanak. Európa bevonul Kovásznára. Ide invitálták ugyanis, hogy Madáchról és az ő kapcsán némely magyar sorskérdésről elbeszélgessen egy helyi tudós tanárral. És Európa elfogadta a meghívást. Ha azt kérdeznénk, hogy a kovásznai polgárok mit szólnak ehhez a díszes kompániához, a válasz egyszerű lenne: semmit. Ők ugyanis mit sem tudnak minderről. A könyv, hála az éber román kommunista cenzoroknak és a magyarországi urambátyáméknak, még jó ideig az íróasztalfiók mélyén érik.

Örök és alighanem eldönthetetlen műfaj történeti vita, hogy egy alkotó naplója hozzátartozik-e az életművéhez, vagy inkább arra szolgál, hogy annak keletkezéséről az utókor képet alkothasson. Erre is, arra is van példa szép számmal. Thomas Mann, Szentkuthy Miklós szemérmetlenül tetszeleg a naplóírásban. Életük legjelentéktelenebb mozzanatát is igyekeznek papírra vetni, nehogy a köztudottan hálátlan és figyelmetlen utókornak bármi kétsége is támadjon azt illetően, hogy melyik nap mikor keltek, kivel és hol költötték el ebédjüket, kivel és miről cseréltek szót (olykor még eszmét is). Kemény Zsigmond naplója viszont más típusú történeti dokumentum. Hűvös, olykor egyenesen szikár sorából egészen más képet kapunk 1848 márciusának idusáról, mint például Petőfi elragadtatót jegyzeteiből. Fábíán Ernő 1980 és 1990 közötti naplójegyzeteinek kiadása⁴ a gondolkodó síron túlról küldött, inkább keserű szájjal, semmint örömmel átvehető ajándéka utókorának. A polgártárs, aki Európát Kovásznára hívta, itt „csak úgy” jegyzetel. Tényeket rögzít, eseményekre reflektál, ötleteket dob fel, panaszkodik, olykor dühöng, de legtöbbször, azt hiszem, szomorú és csalódott. Szomorú, mert illúziótlanul látja, és sebtiben, rejtve papírra dobált jegyzeteiben meg is örökíti, hogy milyen az a diktatúra, melyben nagyobb részét élnie adott. Csalódott, mert úgy tűnik, azt sem egészen úgy képzelte, ami utána következett. A kovásznai filozófus, aki akarva sem vakarhatta volna le magáról a polgártárs szerepét, a világ e részén nem történetfilozófiát ír. *Jegyzetel. Sapientí sat.*

Naplójegyzetei megérdemelték, és – ha egy hosszú évekig rejtegetett kézirat tehet ilyet – bizonynal ki is követelték a hozzá méltó szöveggondozókat Bárdi Nándor és Filep Tamás Gusztáv személyében, az illő formátumot pedig a Kriterion Könyvkiadó közreműködésével. A szöveg filológiai rekonstrukciója is olykor komoly próba elé állíthatta a szerkesztőket. Az eredmény azonban igazolja a vállalkozás jogosultságát.

Nem kétséges, hogy ez a napló valóban elidegeníthetetlen és megjelenésével immár idézhető része az életműnek. Nem azért, mert gondolati cizelláltsága, nyelvi igényessége akár csak a közelébe is ér a nyomtatásra szánt művekének. A titokban írott, kutató szemek elől rejtegetett

naplók szerzői eleve lemondanak az igényességnek mindkét fenti fajtájáról. Műzsájuk a sietség, alkotótársuk legtöbbször a lelepleződéstől való félelem. Platón, de legkésőbb Arisztotelész óta tudjuk, hogy minden diktatúrának alapfunkciója az ellenőrzés. A diktatúrában élő filozófus azonban sokkal ellentmondásosabb helyzetben van, mint a többi *politész*. Mivel létezésének kizárólag annyiban van értelme, amennyiben saját gondolatait írja, végletes – azaz számára mintegy munkahelyi kötelességből időről időre előadódó – esetben választania kell aközött, hogy a rendszer megrendelésére vagy legalábbis annak szája íze szerint ír, vagy elhallgat. Ez utóbbi azonban, kivéve a leíratlan, szóban átadott tanítás kevés számú hiteles mesterét, a nyugati filozófiai hagyományban többnyire a filozófus lét önfel-számolását jelenti.

Míndez azonban a *Naplójegyzetek* számos lehetséges olvasatának csak egyik, általánosabb rétege. Más, személyesebb vagy sokkal inkább: nemzetismereti szempontból a könyv minden sora arra a torokszorító kérdésre válaszol, hogy mit tehet a filozófus, ha egyszersmind kisebbségként is él a diktatúrában. A történelmi tapasztalatok szerint sem a diktatúra, sem a kisebbségi lét, sem a kettő együttes fennállása nem tesz jót a filozófiai életműveknek. Megroppantja vagy, ami talán még ennél is rosszabb, javíthatatlan kényszerpályákra számúzi őket. Ebből a szémszögből olvasva Fábíán Ernő naplójegyzetei egy tűzéves, a szellemi függetlenségért, olykor magáért a pusztá szellemi létezésért vívott küzdelem dokumentumai. Ne áltassuk magunkat azzal, hogy innen és ennyi idő távlatából, személyes tapasztalat nélkül pontosan újra tudjuk teremteni az olvasólámpa fénykörében azokat a fullasztó időket! Ha bármit is megérzünk itteni magyarként, *oda* gondoló szívvel annak a bizonyos naplóbeli évtizednek a légköréből, azt nagyobb részét az alapos szerkesztői jegyzeteknek köszönhetjük. Általuk a naplóiro filozófus főszereplői alakja mögött lassan kirajzolódnak a félhomályból a háttérszereplők is: mára megkopott fényű világ nagyságok, a kor neves vagy kevésbé ismert erdélyi és anyaországi magyarjai. Egykori élők és rég meghaltak, akkortájt még élők és azóta elhunytak. A *Naplójegyzetek* így nemcsak Fábíán Ernő küzdelmének dokumentuma, hanem korának

jó szemű és biztos ízlésű filológusok által sok háttérmunkával megrajzolt képe is.

Az egy évtizednyi, hevenyészve, titokban odavetett feljegyzések Románia újabb történetének talán legellentmondásosabb évtizedéről üzennek. Mit? Elsősorban azt, hogy miként élte meg a fenti, a magyarságot az európai szellemmel összekapcsoló gondolkodó – ahogy egyik könyve címében írja –, „egy polgártárs a kuckóból” a romániai kommunista diktatúra utolsó évtizedét. A kép nem szívderítő. Ha már mindenképpen kardiovaszkuláris képet szeretnénk használni, sokkal inkább szívszorító. A *Naplójegyzetek* 1980-ban panasszal kezdődik: a pártfőtítkárt éltető, a székeleyekre halált kívánó román nacionalisták vonulnak hallgatólagos hatósági engedéllyel a főtéren. A gondolkodó, miközben Németh László tejtetstvériségen felépülő Közép-Európa-víziójáról olvas, őket hallva egy új Auschwitz előkészítésének rémét vizionálja. Valahogy a lelkünkebe égett ez a vízió itt, Európának ezen a felén. Ismét, bizonyos nem először, de mivel nem a nyilvánosságna ír, sokkal keserűbben számol le egy illúzióval.

A *Napló* 1990-ben panasszal végződik: a román nacionalisták nem kis önbi-zalommal bizonygatják, hogy már 2000 éve, azaz végső soron már a kereszténység keletkezését megelőzően is keresztények voltak. A kommunista pártvezérek-ből lett újdondász kapitalisták lapja pedig arról ír, hogy a szocialista rendszerben kizárólag a magyarok voltak kommunisták. Ősi román keresztények, a múlt minden bűnéért felelőssé tehető magyar kommunisták: alakul az új ellenségkép. Ez is a vérünkbe vált. Még néhány század, és javíthatatlanul megtanulunk állandó ellen-ségek lenni, főképp ott, ahol elkerülhetetlenül egymás mellett kellene élnünk. De az is lehet, hogy e pár század elmúltával már nem is leszünk. Húzzuk ki. Ne közvetítsük ezt.

Közben persze elvánszorgott – a dik-tatúrában soha nem szalad az idő – a jegyzetelő polgártárs feje fölött is a nyolc-vanas évtized, és a régóta gyülekező vi-harfelhők között megcsillant egy fény-nyalábnyi remény. Megvalósulása helyett azonban „más alakban, színéváltva vagy meztelenségét sem szégyelve, visszatért a luciferi rossz, újólag választani kell a kategorikus imperatívusz parancsának engedve a jó és rossz között. Mint a *Tra-*

gédiában: az egyik színt egy éppoly kilá-tástalan másik szín követi.”⁵

Bárhogyan is kerületgünk: nyomasztó olvasmány a *Naplójegyzetek*. Egy világos, józan intellektus küzd egy megoldhatatlan problémahalmazzal. Kering a csapdába került színes lepke-értelem a petróleum-lámpa forró burája körül, keresi a napvi-lágra vezető utat, közben meg-megperzseli magát. Bel- és világpolitikai események, esztétikai kérdések vetülnek egymásra a jegyzetekben, az elrománosítástól az arab-izraeli konfliktuson át a szovjet ud-vari költők, mint például Jevgenyij Jevtu-senko prózájáig. E többes fénytörés azon-ban nem elmosza, hanem még élesebben veti fel a problémákat; Fábíán Ernő vala-mi értelemmel fel nem foghatóról írt. Egy-egy lapon akár többször is. Sokáig töprengtem, hogy mi a titok: ennyi bor-zalmat, sőt abszurditást – gondoljunk csak a magyar barackpálinka és a linóle-um nadrágszój árukapcsolásos kereske-delmi forgalmazására (1986. XI. 17.), az egyik pillanatról a másikra pozíciójukból eltűnő barátokról (1986. XI. 25.) szóló be-jegyzésekre –, nos, ennyi, az abszurd felé hajló borzalmat bőven elegendő átélni, nemhogy írásban megörökíteni. Persze mondják, hogy a leírás még a retteneten is old valamennyit. Azt hiszem azonban, hogy nem ez a titok.

A titok a filozófus *politész* által oly kevésbé értett reflexív gondolkodása. Fá-bíán Ernő nemcsak leírja a rosszat, ha-nem azonnal *kommentálja* is, vagyis szörnyűsége, gyakran abszurd voltától különböző, szélesebb távlatú összefüg-gésbe helyezi. Jó segítői vannak: legtöbbször a térség nyomorait igencsak jól ismerő Bibó, olykor, távolabbról Herbert Spencer árnya is feldereng.

Ha e nélkül a filozófiai távlat nélkül néznénk, a *Naplójegyzeteket* a már említ-tett okok miatt akkor is kordokumentum-nak kellene tekintenünk. Mellette persze letagadhatatlanul intellektuális pokoljáró útikönyv is. Egy bizonyos szemszögből nézve, legalábbis az évtized bő második felét tekintve egyfajta történelmi megcsa-lattatás feldolgozásának dokumentuma. Másfelől egy nagy műveltségű intellek-tüel próbálkozása saját entellektüel vol-tának megértésére és megélésére. Nem politikusként elemez, hanem rögzít, és összefüggésbe helyez. Kegyetlenül és pontosan. A szövegből kitetsző sietség paradox módon jót tett a gondolatok tiszt-

taságának: a felfedezéstől való félelem, az idő szűkössége csak a legfontosabbak megörökítését engedte meg.

Nem csak akkor, amikor a román nacionalizmusról, a kommunista hatalom metamorfózisáról, a szocialista terminológiából a demokratikus „európai” szóhasználatba való átmenet nyelvi játékaikról ír. Nem kíméletes saját erdélyi vagy külhoni nemzettársainak, író és gondolkodó barátainak gyengeségével, olykor megalkuvásaival szemben sem. Nem nekik ír. Nem a nyilvánosságnak ír. Mikor Balzacról, Milton Friedmanról, Franz Kafkáról, Németh Lászlóról beszél, Sartre-ral vitatkozik Flaubert osztálytudatáról, vagy a bel- és világpolitika eseményeit kommentálja, *ab ovo* lemond a nyilvánosság legalább potenciális ellenvéleményt jelentő kontrolljáról. Nem kacsint ki az utókorra sem, hiszen jegyzetei filológiai tekintetben sokszor következtelenek, minden kétséget kizáróan magukon viselik a szöveggondozók által példaadó tapintattal kezelt ideiglenességet. A *Naplójegyzetek* önmagával folytatott dialógus, amelynek lélektani funkciója kezdetben a kimondás kényszere, később valószínűleg a családás feldolgozása.

A nyugati filozófiai hagyomány elkényelmesített minket. Hozzászoktatott ahhoz, hogy az életműveket vagy a belső koherenciájuk, vagy az őket megszőlő történelmi környezettel való összhangjuk szerint mérjük. Így keletkeznek az „időszerűtlenné váló” és a „korukat megelőző” gondolatrendszerek filozófiatörténeti sablonjai. Fábíán Ernő *Naplójegyzetei* a „megmaradás parancsolatainak” való

megfelelés példái. Kisebbségből közösséget, közösségből nemzetet, vagy ha már úgy hozta a történelem, legalább szerves, az *ottan*ít a csak *innen* megkaphatóval gazdagító nemzetalkotó-teremtő vállalkozás ez. Vagy – ha úgy tetszik – e gondolat és vállalkozás megtörtetésének 1980 és 1990 közötti stációi.

Persze tudjuk, minden embernek megvan a maga sorsa. Fábíán Ernő esetében ez a sors, amikor a *Napló* 1990-ben lezárul, az optimizmusnak nyomát sem mutatja. A hideg kelet-közép-európai szélben reménytelenül, olykor gúnyosan zörögnek Hölderlin kísérteties szélkaka-sai. A filozófus Kovátszán hallgatja. A munkaképtelenné tevő betegség előszobájában időzve. Fábíán Ernő a *Naplójegyzetek* utolsó bejegyzései szerint elszoruló szívvel búcsúzik tőlünk. Tíz év telt el az első naplóbejegyzés óta. Egy politikai rendszer változott meg. Ámde vajon tényleg megváltozott-e? – kérdezi az utolsó bejegyzés. És ha nem, vagy nem annyira, főképpen pedig nem olyan irányban, mint a remény annak idején ígérte? Nos, akkor minden hiába volt?

Tudjuk jól azt is, a sors megélése nem csak a *politész* kiváltsága: tetszik vagy sem, a filozófusnak is van sorsa. Legfeljebb, ha Kelet-Közép-Európába dobja partra a szerencsétlensége, akkor a „lassú léptű idő” szeszélye jóvoltából e sors olykor már csak az *élet* lezárulása után értelmezhető számunkra. Fábíán Ernő esetében alighanem itt az idő, hogy komolyan elkezdjük ezt a munkát.

Pethő Sándor

■ JEGYZETEK

1. Fábíán Ernő: *Bethlen Gábor politikájának realizmusa*. In: *Uő: A példaadás erkölcsé*. Kriterion, Kvár, 2004. 90. sk.
2. *Uő: A modell lehetőségei*. In: i. m. 238. sk.
3. *Uő: Az élet értelme. Madách filozófiája*. Trisedes Press Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 1997.
4. *Uő: Naplójegyzetek 1980–1990*. (Közzétette, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Bárdi Nándor és Filep Tamás Gusztáv) Kriterion, Kvár, 2010.
5. *Uő: Az élet értelme*. I. k. 8.